

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

יחיאל קארה

מסורות הלשון – סקירה כללית

מבוא

מראשית המאה העשרים החלו חוקרים מתעניינים במסורות הלשון העבריות של עדות ישראל. היה זה בעקבות העליות הראשונות של יהודים לארץ-ישראל והמגע של החוקרים עם מסורות לשוניות, שלא היו מוכרות להם עד אז. התקרבות מסורות שהיו רחוקות במשך דורות הרבה הבליטה בראשונה את הרב-גוניות שיש במבטאיהם של העולים מארצות שונות. כך, למשל, נתן את דעתו המוסיקולוג אידלסון למבטא העולים מתימן, ותיאר תיאור שיטתי פרקים מסוימים בו. ואולם, העשייה הנרחבת והחשובה בתחום חקר מסורות הלשון העבריות, ובמיוחד מסורות הקריאה במקרא ובמשנה, נתרחה רק סמוך לקום המדינה, ובעיקר לאחריה, עם בוא גלי העלייה ההמונית לארץ-ישראל. ראש המעוררים בחקר כלל מסורות עדות ישראל היה ד"ר חנוך ילון, שהרבה לעסוק בחקר המסורות שבעל פה ושבכתב. לאחר קום המדינה נחקרו מסורות הקריאה של העדות, ובראשן מסורות הקריאה של בני תימן, על ידי פרופ' שלמה מורג, שהקדיש להן את חיבורו המפורסם **העברית שבפי יהודי תימן**.

בשנת התשי"ח הקים מורג את מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים, המכוון לתעד – היינו להקליט – את מסורות הקריאה במקרא ובמשנה מפי מסרנים בני עדות ישראל, ולשמרן לדורות לצורכי המחקר הלשוני. במקביל אף נחקרו מסורות קריאה אחדות במסגרת עבודת המפעל.

התעניינותם הרבה של חוקרי הלשון במסורות הקריאה של העדות טעם כפול לה: מצד אחד יש עניין בהעמדת כל מסורת לעצמה, ומצד שני מעניינת מאוד היא ההשוואה בין המבטאים ומסורות הקריאה של העדות, משום שיש בעדויות העולות ממסורות הקריאה תרומה למחקר תולדותיה של הספרות העברית שלאחר חתימת המקרא.

כבר בימים קדמונים הועברה מסורת הקריאה במקרא במסירה שבעל פה. כל זמן שהייתה הלשון מדוברת, היא הייתה מועברת בעל פה מדור

לדור, והקורא בתורה קרא מתוך הכתוב והשלים את כל החסר על-פי מה שלמד מרבותיו. דבר זה היה אפשרי כל זמן שהייתה העברית לשון מדוברת. ואולם מסוף המאה השנייה לספירה חדלה העברית לשמש לשון הדיבור בחיי היום-יום, ומאז ועד סוף המאה התשע-עשרה שימשה רק לשון תפילה ולשון כתיבה. זאת ועוד: נתחברו יצירות קודש חדשות – המשנה, התלמודים, המדרשים, התפילות והפיוטים. הרחבת מסגרת יצירות הקודש מצד אחד והפסקת הדיבור העברי מצד אחר, הטילו מעמסה כבדה על זיכרונם של הקוראים, ונתבקשה פעולה דחופה, שתקיים בכתב לפחות מקצת מורשת הקריאה במקרא, שנתקדש בעם ישראל. כך באו לעולם שיטות הניקוד. מכאן ואילך הקורא במקרא מפרש בקריאתו סימנים שבכתב, על-פי מסורת שקיבל מאבותיו.

שיטות הניקוד

ארבע הן שיטות הניקוד העיקריות, והן משקפות מסורות קריאה קדומות ביחס: המסורת הטברנית, המסורת הבבלית, המסורת הארץ-ישראלית, והמסורת הארץ-ישראלית טברנית. שיטות הניקוד הללו, שכולן יסודן בארץ-ישראל, נשתקעו בחלקים השונים של הפזורה היהודית: מסורת הניקוד הבבלית, ועמה מסורת הקריאה הבבלית, עברה לתימן; הניקוד הטברני עבר לספרד; ובאשכנז הילכו הניקוד הטברני והניקוד הארץ-ישראלי טברני גם יחד. לימים דחק הניקוד הטברני את הניקוד הבבלי בתימן, והשתלט גם על אשכנז, וכך הפך הניקוד הטברני לניקוד המקובל אצל כל עדות ישראל, וזה אף-על-פי שמסורת הקריאה של העדות הללו אינן מתאימות למסורת המשתקפת בניקוד הטברני. לעומת זאת, יש לשומרונים מסורת מבטא מיוחדת, השונה במובהק ממבטאי שאר עדות ישראל (והיא דורשת תיאור לעצמה).

מבטאי העדות

כחלוקתן של מסורות הקריאה כן חלוקת מבטאי העדות: המבטא התימני; המבטא הספרדי; המבטא האשכנזי. הצד השווה לכלל המבטאים הוא הזיקה שיש ביניהם לבין לשונות הדיבור הלוועזיות, שדיברו בהן יהודים בגולה, לפחות באשר להגיית העיצורים.

המבטא התימני

מבטא זה משקף את מסורת ההגייה, שיש בה תכונות בביליות. בשל בידודה הכמעט מוחלט של תימן מן העולם החיצוני במשך דורות הרבה, נשתמר בפי בני קהילותיה השונות מבטא בעל קווי ייחוד.

אף-על-פי שהמבטא התימני, שלא כשני המבטאים האחרים, שימש באזור גאוגרפי מצומצם ביחס, אף הוא אינו עשוי מעור אחד. מורג, שחקר בהרחבה את מסורות הלשון של בני תימן, הבחין במחקריו בחמש חטיבות עיקריות של מבטאים, המקוימים בפי בני קהילות המרוחקות זו מזו, שלשונות הדיבור הערביות שבפיהן נבדלות זו מזו במידה ניכרת. חמש החטיבות הן: החטיבה המרכזית, הכוללת גם את עיר הבירה צנעא; אזור צַעְדָה בצפון; אזור שַׁרְעַב בדרום מערב; אזור חַבְאֵן וְחֶאצְנָה במזרח; אזור עדן בדרום. רוב הבדלי המבטא בין החטיבות נוגעים למערכת העיצורים, שכאמור הם תוצאה של השפעת לשון הדיבור הערבית. לעומת זאת, במערכת התנועות ההבדלים בין המבטאים אינם רבים, והם תוצאה של זיקתם של המבטאים למסורת הבבלית. שלושה הם המאפיינים של מערכת התנועות במבטא התימני: העניין הראשון הוא שבכל רחבי תימן נהגה הסגול הטברני כפתח, ועל כן בני תימן הוגים את התיבה מַלְאֵךְ, malax, וכיו"ב; העניין השני נוגע רק לשתיים מן החטיבות, והוא שבמבטא בני שרעב ועדן שבדרום נזדהו הצירי והחולם, כשם שנזדהו בלהגים אחדים של המסורת הבבלית, משום כך בני חטיבות אחדות אינם מבחינים בין שְלום לבין שָלֹם והוגים את שתיהן šölöm או šölem; והעניין השלישי הוא, שבארבע מן החטיבות הקמץ נהגה כתנועת o, אך בחַבְאֵן – כתנועת a.

המבטא הספרדי

המבטא הספרדי כולל למעשה מבטאים רבים, שנהגו בפי יהודים שישבו באזור גאוגרפי נרחב: בקהילות המזרח – עיראק, כורדיסטאן, פרס, סוריה (בעיקר חלב ודמשק), מצרים, ועוד (פרט לתימן); בקהילות צפון אפריקה – מרוקו, תוניסיה, לוב, ועוד; ובקהילות הספרדיות באירופה – הקהילה הפורטוגלית באמסטרדם שבהולנד, יוון, איטליה, בולגריה, יוגוסלביה, ועוד. חטיבה זו כוללת כאמור מבטאים השונים זה מזה בכמה עניינים, כגון בהגיית העיצורים. כך, למשל, הוגים רוב בני הקהילות הללו את הלועיים

חי"ת ועי"ן כעיצורים לועיים, ורק הפורטוגלים שבאמסטרדם הוגים חי"ת כמו כ"ף רפויה ועי"ן כמו נו"ן וילונית.

שניים הם היסודות המשותפים לכלל המסורות הספרדיות: אי הבחנה בין קמץ לפתח (פרט לקמץ הבא בהברה סגורה לא מוטעמת, שהוא נהגה כחולם, הוא הקמץ המכונה קמץ קטן); והיעדר הבחנה בין צירי לסגול. שתי התכונות הללו הן מורשה מן המסורת המשתקפת בניקוד הארץ-ישראלי, הוא הניקוד הבא בכתב-יד של מקרא ופיוט מן המאות השישית-התשיעית לספירה, שנהג בארץ-ישראל לצד הניקוד הטברני, אלא שהוא היה עממי יותר. ואולם, ראוי להדגיש, שאף-על-פי שהמסורות הספרדיות ממשיכות מבטא המשתקף בניקוד זה, אין מסורתן הלשונית מסורת ארץ-ישראלית טהורה, משום שבתקופת הגאונים (במאה השמינית והתשיעית לספירה) היה קשר פעיל בין יהדות ספרד וצפון אפריקה לבין יהדות בבל, ואף הייתה תנועת הגירה המונית מבבל לצפון אפריקה ולספרד. ניתן היה לצפות, שעם הגירה זו תועבר ההגייה הבבלית לקהילות הספרדיות, אלא שהדבר לא קרה, משום שבאותה עת החלה קרנה של יהדות בבל לרדת, ובגלל הקרבה הגאוגרפית בין הקהילות הללו לאיטליה, שזיקת קהילותיה לארץ-ישראל הייתה חזקה, הושפעו הקהילות הספרדיות מקהילות איטליה. חכמים בני איטליה אף שימשו בתפקידים בקהילות אלה, והם שהעבירו אליהן את מסורת ההגייה הארץ-ישראלית.

אחד החכמים המפורסמים באותה תקופה הוא ר' משה בן חנוך, בן המחצית השנייה של המאה השמינית, שנולד והתחנך בדרום איטליה, היגר לספרד, ולימים כיהן כרבה של קהילת קורדובה.

מן המאה התשיעית ואילך, המסורת הספרדית במקרא מבוססת על מסורת הגייה ארץ-ישראלית, ונתקיימו בה יסודות בבליים רק בקריאת המשנה. לאחר גירוש ספרד, נדד המבטא הספרדי עם הגולים אל כל הקהילות, שהתיישבו בהן גולי ספרד: לקהילה הפורטוגלית שבאמסטרדם, לקהילות אגן הים-התיכון ולקהילות המזרח.

המבטא האשכנזי

המונח "מבטא אשכנזי" מציין למעשה קבוצה גדולה של מבטאים הנוהגים כיום בפי יהודי מזרח אירופה ומרכז, ובפי בני הקהילות הללו

שהיגרו למקומות אחרים ברחבי העולם. מבטא זה הוא מאוחר ביחס. ילון הראה במחקריו, שבאשכנז נהגה מסורת ההגייה הספרדית עד למאה האחת-עשרה לפחות, ומאז ועד למאה השלוש-עשרה התגבש במזרח אירופה המבטא הידוע בשם "מבטא אשכנזי". הקו המאפיין את המעבר מן המבטא הספרדי למבטא האשכנזי הוא התגבשות ההבחנה בין קמץ [o] לפתח [a] ובין צירי [ey] לסגול [e], שלדעת ילון, נתחוללה בהשפעת להגי יידיש, שרווחו באשכנז באותה תקופה.

המאפיין את כלל המבטאים האשכנזיים בתחום הגיית העיצורים הוא אופן הגיית תי"ו רפה, כגון: שָׁבֶת = šabos והתערערות הלועיים ח"ת ועי"ן, כגון: חכם = xoxom; עולם = 'oylom, וכן ביטול הדגש החזק, כגון: סֵפֶר = sipeyr. אשר לתנועות, מאופיין המבטא האשכנזי בהגיית שווא נע כנח, כגון: שְׁלוֹשָׁה = šloyšo (אבל הוא נהגה כסגול לבקוע צרורות-עיצורים מנועים, כגון: יִקְתְּבוּ = yixtevu, וכן באותיות השימוש בכ"ל).

כיום ניתן להבחין במבטא האשכנזי בשלוש חטיבות עיקריות: ה"אשכנזית", שהיא הגייתם של יהודי גרמניה צ'כיה וארצות השפלה; ה"פולנית", ו"הליטאית". ההבחנה ביניהן היא, למשל, בדרך הגיית החולם, הנהגה: [au]; [oy]; [ey] בהתאם.

מה בין הקריאה במקרא לקריאה במשנה?

כאמור, הקריאה במקרא צמודה לטקסט כתוב ומנוקד. מאחר שנתקבלה מסורת הניקוד הטברנית בכל עדות ישראל, הקורא רק הוגה את הסימנים הכתובים לפניו. לא כן באשר לקריאת היצירות שלאחר המקרא, ובכללן המשנה. למשנה לא נקבעה מסורת ניקוד, ומסורת הקריאה בה הועברה בעל-פה, בכל עדות ישראל. עד היום התימנים קוראים במשנה בכתבי-יד או בדפוסים לא מנוקדים, מקצת הספרדים קוראים בה בדפוסים שאינם מנוקדים, וגם האשכנזים בימינו קוראים בה בספרים שאינם מנוקדים בדרך כלל. אף כאן, כבקריאת המקרא, מתחלקות המסורות לשלוש קבוצות עיקריות: מסורת תימן; המסורות הספרדיות; מסורות אשכנז.

אצל כל העדות נשתמרה, במידה זו או זו, מסורת מיוחדת לקריאת המשנה, שהיא שונה במובהק מקריאת המקרא, והכול נוהגים בקריאת המשנה על-פי דברי ר' יוחנן: "לשון תורה לעצמה לשון חכמים לעצמן". כך, למשל, בכל המסורות צורת הכינוי החבור לנוכח היא על דרך הארמית, "נְקִדְשָׁךְ" וכיו"ב; כל המסורות מקיימות צורות הפסק גם בחקשר, כגון: "הוֹקְשָׁרוּ", "כָּלִי" וכיו"ב. גם בצורתן של מלים אחדות הקריאה מלמדת על מסורות משותפות לכלל עדות ישראל. כך, למשל, "חֲלָזוֹן" נוהגת במסורת תימן, במסורות ספרדיות, במסורת הקדם-אשכנזית, ואפילו במסורת אשכנז של ימינו, וכן אתה מוצא "בְּרִיָּה" ולא "בְּרִיָּה", וממנה אף נגזרה "בְּרִיָּה" שביידיש. לעומת זה, יש קווי ייחוד של לשון חכמים, שנשתמרו רק אצל עדה זו או זו. למשל: בני תימן קורין במקרא "גִּלְחָ" (ויקרא יג, לג) אבל במשנה "מְגִלְחָ" (נזיר א, ד), בלא פתח גנוב; בני קהילות ספרדיות קוראים במקרא "גִּרְשֶׁת" (בראשית ד, יד) ובמשנה גִּרְשׁ (גיטין ט, ט), בהכפלת הרי"ש, ועוד מזה וכיוצא בזה; במסורות ספרדיות אחדות הונח שווא נע הבא אחרי תנועה גדולה ונעתקה ההטעמה ממלרע למלעיל: אָמְרוּ = 'am-ru (ברכות א, א); שוֹמְרִים = sōm-rim (בבא מציעא ז, ח).

לפי מידת קרבתן של מסורות הקריאה במשנה בימינו לצורות המנוקדות בכתב-יד טובים של המשנה, ניתן לדרג את מסורות העדות. בראש עומדת מסורת תימן, ששורשיה נטועים במסורת הבבלית, והיא משמרת מסורת שטיבה דומה לזו שבכתב-יד טובים. כך, למשל, בני תימן קוראים: "תְּחִיֹת המתים" (ברכות ה, ב); "מִלְכָּפוֹן" (כלאיים א, ב); "זֹג" (עירובין י, א); "שְׁמָא" (= שְׁמָא אבות א, ט); "נֶנְס" (בכורות ז, ו), ועוד הרבה. המסורות הספרדיות באות אחרי מסורת תימן, ואף הן מקיימות הרבה צורות מקוריות, כגון: "דִּלְעַת" (סוכה א, ד); "צוֹמֶת" (= צֹמֶת, חולין ד, ו); "שְׁמֹן" (= שְׁמֹן, כריתות ד, א); "שְׁמָא" (שבת א, ג), ועוד.

מסורות הקריאה של האשכנזים במשנה בימינו עדיין לא נחקרו במידה הראויה להן. אף-על-פי-כן, אפשר להבחין בתהליך של התערערות המסורת הלשונית בקריאת המשנה תוך מעקב אחר מסורות אשכנז במשנה למן המסורת הקדם אשכנזית, שנהגה עד למאה האחת-עשרה, כפי שתיאר בהרחבה אילן אלדר. אז עדיין היו קיימות בה הרבה מן הצורות הידועות לנו מן המסורת התימנית ומן המסורות הספרדיות, כגון: "שְׁמָא"; "אוֹכְלִין"

(צורת הריבוי של "אָל" "אָפּק"; "זאָג"; "סעוֹדָה". אף בתקופה מאוחרת יותר, עד סמוך לימינו ממש, נשתמרו מקצת המסורות הללו במשניות אשכנזיות מנוקדות, כגון: "קָלִי"; "חֲלָזוֹן", ועוד הרבה. רק המסורות של ימינו נתערערו במידה רבה יותר, ונעלמו מהן הרבה מן הצורות המיוחדות ללשון חכמים.

מבחר ביבליוגרפי: שלמה מורג, העברית שבפי יהודי תימן, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשכ"ג • **עדה ולשון**, פרסומי מפעל מסורות הלשון של עדות ישראל בעריכת ש' מורג, ירושלים תשל"ז ואילך • **מסורות**, מחקרים במסורות הלשון ובלשונות היהודים, פרסומי המרכז ללשונות היהודים ומפעל מסורות הלשון של עדות ישראל, בעריכת מ' בר-אשר וש' מורג, ירושלים התשמ"ד ואילך • **זאב בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון**, כרכים א-ה, הוצאת מוסד ביאליק, בהשתתפות האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשי"ז-תשל"ז.